

Костянтин Харлампович

ГРЕЦЬКА КОЛОНІЯ В НІЖИНІ В ЇЇ МИНУЛОМУ (XVII-XVIII СТ.)

§ 1. Початок Ніжинської грецької громади

За даними перепису 1926 року греків у Ніжині тільки 19 чоловік. Проте це цифра лише тих, хто грек не тільки про крові, але й по мові, хто не піддався російській чи українській культурі. Таких же греків, хто не володіє зовсім грецькою мовою, або крім неї говорить російською чи українською, і можливо навіть краще ними, ніж мовою предків, – таких греків у Ніжині 150-200 чоловік. Ця невизначеність у повідомлених мені цифрах сама по собі показує як ознака різного ступеня асиміляції греків з місцевим населенням. У теперішній час ніжинські греки – лише невеликий і, головне, розпорошений залишок колишньої численної, потужної, великої, славетної і стійкої в обороні своїх прав громади.

Число греків у Ніжині – дорослих та дітей – у 1846 році визначалось цифрою 1800, але це був вже час занепаду грецької колонії, коли багато хто лише рахувався за Ніжином, а мешкав в інших містах. Найкращі часи ніжинської грецької колонії – це друга половина XVIII і перша чверть XIX ст. і якщо у 1780-х роках греків було лише тисяча чоловік, що становило тільки 7 % всього населення міста, то вони були сильні не кількістю, а своєю єдністю, солідарністю там, де діло торкалось прав усієї громади, а не внутрішніх відносин, енергійністю, підприємливістю і капіталами, надбаними торгівлею, яка була поставлена ними на широку ногу і захопила не тільки внутрішній український ринок, але й всю Росію з Сибіром і закордон. Про питому вагу закордонної торгівлі ніжинських греків може свідчити їхнє повідомлення Ладигіну 1761 року про те, що вони провозного мита через Польщу сплачують на рік 200 тис. карб., тоді як весь вивіз з Малоросійських міст в турецькі місцевості давав 250 тис. карб. мита. Отже, греки вивозили близько 80 % всього краму.¹

Становище, зайняте в українській зовнішній торгівлі ніжинськими греками, пояснюється як обставинами, при якій осіла в Ніжині грецька колонія, так і суто товаро-обмінним характером її діяльності.

Чільне місце в українській торгівлі греки зайняли лише після соціальної революції, проведеної Б. Хмельницьким. Перемога українського торговельного капіталу супроводжувалась розривом торгових зв'язків з Польщею і послабленням торгівлі із Зах. Європою (оскільки через Польщу пролягала більшість торговельних шляхів, що з'єднували Зах. Європу з Україною), тому що були знищені або втекли польські й єврейські купці, які до цього часу промишляли тут товарообміном. Купці українські, тобто міщани, були відвернені від своїх занять невільною і вільною мобілізацією, про масові, великі розміри якої свідчить Самовидець.²

А тим часом, через відсутність своєї промисловості в Україні, потреба в іноземних товарах за кілька років війни значно виросла. Ось при таких умовах Б. Хмельницький і звернув увагу на чужоземних купців, які вели торгові операції ще у польській Україні, а тепер, імовірно, збільшились у кількості, коли зникли зі сцени їхні конкуренти.

Те, що кількість цих чужоземців була не малою, видно з універсалу Б. Хмельницького від 28/IV-1654 р. про обкладення “екзакцією” (ввізним і вивозним митом) товарів чужоземних купців, “то єсть грековъ, армяновъ и турковъ”. Як бачимо, їм перед тим були видані універсали “для оборони ихъ”, які, можливо, прирівнювали їх до місцевих купців. Але незадоволення останніх і збільшення перших примусили гетьмана обкласти їхні товари митом, в універсалі точно зазначеним: це 2-5 % від вартості товарів. Названі й товари: ввізні – турецькі тканини, килими, пояси та ін. дрібний крам; вивізні – московські хутра, коштовні метали, каміння, перли. Привід до оподаткування: “ маючи великий расходъ на людей чужоземскихъ, а приходовъ мало маючи”, зрозуміло, “до скарбу нашого войскового”. Оскільки не видно, щоб Хмельницький в цей час тримав на службі іноземців – військових, художників, ремісників, то слід вважати, що “расходы” ці – це недобір мита з іноземних купців. У відповідності з жалуваними універсалами,

недобір, тому що “здавна предь тымъ”, тобто за часів польського панування, вони сплачували податки. Імовірно, Б. Хмельницький відновив у 1654 р. старий їх розмір³.

Хоча вже тоді українські купці також почали брати участь в іноземній торгівлі, до чого їх заохочували звільненням від мита, компенсувати недолік товарів власними силами вони не могли, і Хмельницькому невдовзі прийшлося залучити іноземних комерсантів, зокрема, греків, надавши їм інші пільги. Універсал від 2 /V 1657 р. звільняв їх від підпорядкування суду полковому та міському і надав їм право самим розсуджувати свої справи і суперечки, а універсал від 16/VI надав двум грекам Юрійовичам свободу від внутрішніх торгових податків – “по местяхъ и местечкахъ украинным и всюды... по дорогахъ, гостинцах”...⁴

Наступники Б. Хмельницького поширили останню пільгу на всіх грецьких та інших іноземних купців. Після того ми бачимо осілих греків-купців в різних містах України – в Переяславі, Києві, Каневі, Лохвиці, навіть у сотенному містечку Переволочній.

Що стосується Ніжина, грецька колонія якого зайняла видатне за чисельністю і значінням місце, то уперше зустрічаємо тут грека у 1672 році. Це був каневський купець Ян Томара, що приїжджав до Ніжина⁵.

Звичайно, це були поїздки на славнозвісні тамтешні ярмарки. Хоча Ніжин тільки у 1625 році одержав від Сизігмунда III Магдебурзьке право, його положення на великому шляху Царгород – Київ – Москва висунуло це місто як визначний торговельний пункт і призвело до започаткування в ньому, ще за поляків, трьох ярмарків. При гетьманах вони відновились і на них видатну роль почали відігравати розпорочені по всій Україні чужоземні купці – греки, волохи та ін.

До 29/XI 1675 р. відноситься універсал гетьмана Самойловича, який засвідчує це становище купців у Ніжині і ту протидію, з якою вони зустрічалися в різних містах від усяких установ, і особливо в Ніжині від тамтешнього магістрату. Міський і полковий уряди, всупереч привілеям, що були надані гетьманом чужоземним купцям, намагались підпорядкувати останніх своїй юрисдикції, зрозуміло, не тільки для того, щоб отримувати судові

податки, але й щоб обмежити права і торговельні пільги іноземців на свою користь. Звернення Самойловича, наряду з усіма урядами військовими, міськими і сільськими, особливо до “магістрата Нежинського”⁶ дозволяє вважати, що в Ніжині відбувалися найсильніші утиски іноземних купців не тільки внаслідок хазяйновитості та владолюбності тамтешнього магістрату, але й тому, що така чисельність приїжджих іноземних купців надто помітно відбивалась на інтересах місцевого українського купецтва і призводила до обмеження юрисдикції магістрату. Але універсал цей дозволяє зробити ще один висновок – що в Ніжині існувала вже грецька колонія купців, які осіли там на постійне проживання.

Якщо її існування можна запідозрити і раніше, хоча й немає можливості прив’язати до жодної дати, то спертися на дату універсала Самойловича можемо впевнено. Через сім років ми маємо документ, що визначає і склад цієї колонії. У липні 1682 р. складала присягу на вірність царям Івану і Петру і матері їх Наталії “града Нежина жители и прієзжіе люди греки Фотий съ товарищі, 18 чоловік”.⁷

Спочатку виключно торговельна грецька ніжинська асоціація, у 1680-1690-х роках отримала оформлення або організацію церковно-релігійну. У 1680 р. утворилася особлива грецька парафія з власними храмами (недовзі після одного – з двома), з грецькою богослужбовою мовою і своїм духовенством, – парафія, очолювана понад 15 років діяльним та підприємливим священником Христофором (або Христодулом). До складу цієї парафії входили греки, не тільки територіально пов’язані з грецькими храмами (які стояли в одній огорожі), але й ті, що були розкидані по всьому місту, і не тільки осілі, але й приїжджі, як господарі, так і челядники. Зрозуміло, за своїм складом обидві організації не співпадали: челядники, звичайно, не були членами купецької корпорації.

Ближче до купецької громади за складом було братство, у форму якого вона була реорганізована, коли – невідомо. Але першу згадку про братство зустрічаємо вже в універсалі гетьмана Мазепи 11/IX 1687 р. Це перший законодавчий акт, який права, надані

попередніми гетьманами, іноземцям, зокрема грекам, що торгували по всій Україні, затвердив за ніжинськими греками⁸.

§ 2. Юридично-правове становище за гетьмана Мазепи і грамоти Петра I

Через 9 років братство, реорганізоване Христофором майже напередодні його смерті, було затверджене у 1696 році в новому своєму вигляді митрополитом Київським Варлаамом Ясинським (грамотою від 3/VII) та гетьманом Іваном Мазепою (19/X). Вони надалі відіграватимуть величезне значіння в історії братства, або, що те ж саме, грецької громади. Якщо Варлаам розширює склад братства, залучуючи до нього волохів та інших чужоземців, що розмовляли по-грецьки, і греків, що приїжджали на час, хоча б вони селилися й не біля грецької церкви, а в інших парафіях, то Мазепа поєднує в одному документі права греків церковні та громадсько-політичні, або, що те саме, ототожнює той купецький стан, якому ще Хмельницький подарував право суду та розправи, з новою організацією – церковним братством⁹.

Від цього часу адміністративно-судові функції в грецькій колонії відійшли до братства, вірніше до вибірного його органу. Таким виконавчим органом була “Рада-12-х”, без якої не могли відбуватися й загальні збори. Їй належав і суд над членами братства, а також розгляд усіх зіткнень поміж громадою, ктиторами і духовенством. Духовенство, як і челядь не входили до складу братства, але й ті і другі належали його суду. За цим обмеженням до братства могли вступити всі, хто бажав, але за умовою досягнення 20 років і щорічної після цього сплати внесків. Мали право бути членами й жінки, але вони не користувались правом голосу.

Найближча за часом статистична довідка, далеко не повна, дозволяє побачити, що згідно з ревізією в лютому-березні 1711 р. в Ніжині в грецькій колонії було постійно мешкаючих 90 хазяїв та 8 челядників і 232 тимчасово приїжджих турецьких підданих – по торговельним та іншим справам. 135 склали зобов’язання за вимогою російського уряду залишатись в Росії на весь час війни з Туреччиною, що розпочалася. 97 вже збирались негайно виїхати (75

хазяїв та 22 челядника). Родинний склад усіх цих осіб не показаний, але відзначено національність кожного.

З 90-та хазяїв – осілих жителів Ніжена, що мешкали тут з сім'ями, було греків 31 (в одного з них службовець – грек), 13 сербів (з 2 службовцями – волохом і болгариним), 35 волохів (з ними 3 челядника, з яких 2 – серби), 11 молдаван. Як видно, греків-хазяїв – 34,4 %. Про декого позначена професія: два волохи перукарі (“цирульники”), з греків 1 лікар, 3 кушніра, 1 баришник і 1 священник (до речі – старійший за всіх кольоністів і прибув до Ніжина десь р. 1661). Інші, мабуть, усі купці. З 135 непостійних жителів, що захотіли зостатися в Росії до кінця війни, хазяїв 118, а саме: 110 – греки, 4 серби, 3 волохи та 1 молдаванин.

Служників було 17, теж різних націй. З тих 97, що хотіли, виїхати негайно (а саме 75 хазяїв і 22 челядники), національність позначена тільки у 5-ох (2 вірмени, 1 серб, 2 волохи), останні майже всі греки. Серед хазяїв приїжджих не всі купці. Серед них зустрічаємо 3 ченців, одного попа. Отже, переважна частина членів ніжинської грецької громади були греки¹⁰.

Перепис року 1711 було зроблено за указом московського уряду, і це було не випадково. Українські греки з їх торговельними операціями були відомі центральному урядові давно вже, і в його очах користувались ліпшою репутацією, ніж царегородські греки, яких за їх нелегальні операції заборонено навіть було пускати до Москви. А коли на початку XVIII століття наказано було і українським грекам приїздити для торгівлі не в Москву, а в Озів, то, очевидно, для того, щоб підвищити торговельне значіння цього порту¹¹.

Що стосується Ніжина, то Московський уряд знав добре його грецьку громаду ще р. 1682 і без сумніву за його наказом примусили скласти присягу царям не тільки тамтешніх осілих греків, а й приїжджих. Року 1705 від самого Петра одержав грамоту на перебування в Ніжині й на вільну торгівлю в Москві й в інших російських містах, зі сплатою мита, Пара[...] Федор (*нерозб. – Ред.*), за зразком “иных подданных наших... торговых людей Нежинских и московских жителей”¹².

Року ж 1700 звернулися до Петра уже ніжинська грецька громада в цілому з чолобитною підтвердити їх привілеї й захистити від утисків. Хоч вони мали оборонні грамоти від усіх гетьманів, кінчаючи сучасним Скоропадським, проте це мало важило, бо “оных универсалов гетманских тамошныя начальствующие не слушают” і пригноблюють їх великими податками, й підводами, й станціями (постоями). Громада прохала цю грамоту як для постійно перебуваючих в Ніжині греків, так і для “пріезжающих и отъезжающих для торговых промыслов”. Таку грамоту вони й одержали 4 березня¹³ (хоч центральний уряд і пам’ятав про “зрадника-мазепинця” з ніжинських греків Згуру).

§ 3. Розподіл грецької громади на осілих і приїжджих греків.

Оскільки “приїжджі” греки перебували в Ніжині, не виїжджаючи за кордон часто цілими роками і навіть десятиріччями, то практичної різниці в них з осілими не було, – вони тільки не вступали в російське підданство. Проте, за грамотою Петра I вони користувались такими ж самими правами, й навіть обирались з тими в судово-адміністративний орган купецтва – в його “компромісіальний суд”.

Так було до Єлизавети Петрівни, яка своєю жалуваною грамотою 1742 р. внесла надовго розбрат в грецьку громаду. “Купеческое греческой церкви братство, жители нежинские (це звичайна назва для осілих греків – К. Х.) и приезжающие для товаров греки” представили грамоту, що її батько Петро I дав колись “ общему Греческому братству – грекам жителям Нежинским и приезжающим”. Оскільки різні міські й полкові установи всупереч їй обкладали греків різними податками й повинностями, то вони й прохали про затвердження тієї грамоти. Єлизавета це зробила, але її власна жалувана грамота внесла новину, яка розподілила громаду на дві частини: “и живущимъ в Нежине грекамъ, которые въ верности нашему императорскому величеству и предкам нашего И. величества присягу приняли, предъ приезжающими ради торговъ греками въ всякихъ ихъ порядкахъ преимущество имеютъ. ”

Це значило, насамперед, що приїжджі греки позбавлені були права бути суддями. А потім вони перестали навіть бути членами братаства. На одне запитання ніжинського коменданта, полковника Наковальніна, од 31/XII 1745 р. братство відповіло: “Хто приїздить на час “для купечества”, своїх будинків у Ніжині не має, а наймає приміщення і в грецькім братстві не вважається, того і до присяги не приводять”...¹⁴

Пізніше приїжджі звинувачували “ніжинських жителів” у тому, що цей пункт було внесено до грамоти Єлизавети за ініціативою останніх, що вони дали таке доручення Велисарю Пенязко(?) (*нерозб.* – Ред.), що їхав до Санкт-Петербургу клопотатися о привілеях осілим грекам. Очевидячки, це так і було. В усякому разі лист графа М. О. Румянцева “судіям греческого братства и всему обществу” від 23/XI 1764 р. містить подібне твердження¹⁵. Але приїжджі вже року 1746 одержали від Сенату за своїм проханням дозвіл скласти присягу й тим самим зрівнялись з останніми в правах. Проте, осілі довго не могли з тим погодитись. Вони скаржились, що приїжджі непевно розуміють інтереси братства, що на зборах вони дозволяють насильства й підтримують на виборах людей негарних, відмовляються сплачувати громадські повинності й штрафи, і навіть як судді були не на висоті свого призначення. Тому “ніжинські жителі” взагалі й окремі представники їхні вимагали позбавлення приїжджих наданих їм прав. Спираючись на Єлизаветинську грамоту року 1742, іноді не допускали обраних в судді або вимагали від них поручників з багатих “ніжинських жителів” або їхніх письмових зобов’язань щодо виплати належних грошей.

Боротьба поміж тими й другими греками тягнулась тривалий час і позначилась на благоустрої братства та його закладів. У 1764 році до неї втрутилась Генеральна військова канцелярія, котра доручила Генеральному бунчуковому товаришу Жураковському зібрати усіх греків, схилити їх до згоди і переконати обрати по троє суддів з “жителів” та з приїжджих. Вибори були проведені, але жителі знов почали відмовлятися від примирення: вони то не бажали засідати разом із суддями з числа приїжджих, то вимагали збільшити склад своїх суддів ще четвертим суддею, то вимагали від приїжджих

поручників або письмових зобов'язань. Після того обидві сторони почали засипати Малоросійську Колегію та правителя Малоросії Румянцева представленнями на захист своїх вимог. Справа дійшла до сенату, і останній наказав Румянцеву, щоб “прекратилъ несогласія между братіями, здесь живущими и пріезжими, в указе описанныя” і приїжджим “особливо хранилъ бы всегда покровительство”. Румянцев написав 23/IX 1768 р. листа “К судьям Нежинского братства и всему обществу” із закликом до згоди, покликаючись на минулі часи, коли вони “союзом взаимности между собою прокладывали путь к пользам от производимого здесь торгу”, вказуючи, що “согласие есть душа коммерции” і що подальші сварки загрожують тій самій професії, яка їх годує.

Висновок з цього такий, що треба надати привілеї приїжджим вже через вимоги гостинності. До того ж, писав він, закликає й грамота 1742 року, тобто Єлизаветинська (що не зовсім вірно). Запрошуючи жителів повернути приїжджим право посідати судейські та інші посади, граф обіцяв грекам із свого боку усяке сприяння. Його поради та обіцянки сподобались обом сторонам, але “жителі” вирішили чекати відповіді із Санкт-Петербургу на свої клопотання, що були послані з особливими депутатами у 1773 році. Але все ж таки і до того часу відбулося деяке зближення, і питання, наприклад, про продаж одного церковного двору було вирішено 1769 року загальним “согласием всего общества Нежинского, так жительствующих, яко и временно живущих”¹⁶.

Румянцев стримав своє слово: він неодмінно підтримував всі вимоги і клопотання греків, які порушувались перед Малоросійською Колегією і урядом Катерини з кінця 1760-х років. Це був час найбільш сильних та впертих наступів ніжинського магістрату, полкових установ і судів на старі права і привілеї грецької громади. Суперечність останніх інтересам Ніжина та інших станів міського населення знайшла собі вияв під час виборів депутата до Єкатерининської Комісії 1767 року. Хоча депутат був обраний один (магістрацький писар Костевич), різні стани надали йому чотири протилежних за змістом вимог накази¹⁷. Факт неймовірний!

Велику Єкатерининську Комісію зірвала війна з Туреччиною, і ми не відаємо, як були б на ній вирішені класові суперечності ніжинського населення. Греки замість Комісії почали домагатися свого в Петербурзі при Сенаті і дворі шляхом посилки делегацій і депутацій. Мова йшла про захист від утисків різних ніжинських установ шляхом підтвердження всіх колишніх привілеїв. (Як видно з таємного наказу однієї делегації “Про зрівняння в правах приїжджих греків з греками – ніжинськими жителями”).

Після розгляду всіх важливих pro et contra, при якому, звичайно, не лишались бездіяльними ніжинський магістрат та інші вороги виключних привілеїв братства, центральний уряд став, очевидно, на точку зору Румянцева, що ніжинські ”греки торгами производимыми ими не только г. Нежину служат ко украшению и пользе, но и в зборе государственных пошлинъ приносятъ приращение и составляют немалую ветвь коммерции.”

Грецьке братство отримало нарешті при Указі Сенату від 5/III 1775 року давно очікувану грамоту, яка підтверджувала майже всі їх вимоги. Зміст її склався з наступних пунктів: 1) братський суд отримує нову печатку; 2) греки отримують право торгувати всередині Росії, а приїжджаючи до них (в Ніжин) – купувати у тамтешніх обивателів-греків із звільненням від усіх податків; 3) Генеральному суду забороняється втручатися у братські справи; для вирішення важких питань і тяжб вищою інстанцією є Малоросійська Колегія; 4) у випадку суперечок греків з негреками, греки притягають росіян до державних закладів, а росіяни греків – до братського суду; 5) ніжинському магістрату підтверджено, щоб він не порушував прав і вольностей греків, не затримував видання паспортів, проїзного мита не вимагав та не обтяжував іншими податками; 6) братство розпоряджається майном померлих в різних містах греків в інтересах як спадкоємців, так і кредиторів.

Про зрівняння “приїжджих” у правах з “ніжинськими жителями” не говорилося тут, – і ця мовчанка була сприйнята як знак згоди: мовляв, усі греки користуються однаковими пільгами.

Братство, зрадівши, поспішило копії з грамоти поширити через купців у Туреччині, щоб заохотити до переїзду в Росію своїх соплеменників.

Але братство поспішило святкувати перемогу над магістратом і успіх своїх клопотань. Через два місяці Сенат надіслав на скасування першої жалуваної грамоти другу, якою надані права були значно урізані. І, перед усім, значно постраждали “приїжджі”. По відношенню до них підтверджувалось те обмеження у правах, яке видане було Єлизаветою. Несправедливість його тепер переживалась греками ще болючіше, ніж раніше: і всі приїжджі на час складали присягу на вірність імператриці, як у 1762 р. зроблено було під час вступу її на престол, а тому клопотання про зрівняння “приїжджих” подане було всім товариством, не тільки ними, а й “жителями”. Потім нова редакція жалуваної грамоти відмовляла в праві купляти в Ніжині будинки не тільки новоприбуваючим, але також приїжджим з числа старих колоністів, котрі заводили власне діло. Тим часом, володіння нерухомістю в Ніжині у зв’язку з прийняттям російського підданства давало юридичні переваги і торговельні пільги: як раз тільки “ніжинським жителям” залишало право без “проїздного” в Росію мита торгувати в середині її і користуватися пільгами, що надавалися “ Торговельним статутом” російському купецтву. Але, щоб “позолотити пілюлю” нова редакція зробила оговорку: “Но дабы между живущими в Нежине и временно туда приезжающими греками случающіеся несогласія прекращены и братская любовь и союз восстановлены были, то и приезжащимъ на время в Нежин для торгу купцам грекамъ пользоваться теми же выгодами, каковыми живущим тамо высочайшими грамотами пользоваться дозволено, кроме безпошлиннаго торга и заседания в суде.”

Розуміється, братство грецьке не помирилося з такою постановою. Воно знов вжило низку заходів щоб скасувати її, і граф Румянцев теж про це клопотався. Вдався він до таких “високих” осіб, як обер-прокурор Сенату кн. Вяземський, П. В. Завадовський, С. Г. Зорич. Але з того нічого не вийшло. Справа тяглася до 1785 р., коли засновано було Грецький магістрат, щоб замінити собою старий суд Грецького братства, й тим загладжено гострість питання про права “приїжджих”¹⁸. Принаймні, потім за них не клопочуться і це питання не зустрічається у справах братства. З випадкових даних

знаємо, що приїжджі мали активне виборче право (при виборах в магістрат), що іноді їх самих обирали в єднальні судді.

Проте зв'язок приїжджих з магістратом ослабнув. Коли одного разу городничий прохав Грецький магістрат, щоб він подав списки греків – підданих і чужоземних, магістрат відмовився: у городничого у самого є списки усіх мешканців міста, і зокрема осілих греків; щодо чужоземних, то сам Грецький магістрат не має точного списку їх, бо вони приїзять на якийсь час і незабаром виїзять¹⁹. І ми знаємо, що й інші виїжджали з Ніжина навіть без відома магістрата. Це було навіть тоді, коли грекам видавав пашпорти Грецький магістрат, а ще гірш було, коли це робив міський магістрат чи городничий. Коли городничий Єсипов одного разу видав пашпорти двом ”иностранным грекам, именуя их жителями нежинскими, коими считаются только одни российские подданные”, Грецький магістрат опротестував цей вчинок, причому нагадував, що пашпорти треба видавати за його посвідченням, хто ніжинський житель, хто чужоземний і чи немає претензій²⁰.

Крім пашпортів магістрат видавав усім чужоземним грекам посвідчення, приймав їх позови й взагалі тримав у своїй юрисдикції. Коли року 1779 ніжинський магістрат вписав в ніжинські міщани “без знання греч. братства” чужоземного грека Христодула Артена, суд братства скаржився перед Малоросійською Колегією на цей незаконний вчинок; оскільки, писав він, Артена і досі не виключено з братства, він застається “иностранцем” і підпадає юрисдикції братства²¹.

Це було й до магістрата. Коли грека Сугура року 1780 хотіли силоміць узяти до словесного суду, він одбився, захищаючи себе юрисдикцією грецького братства, якому підлягає як грек, дарма що “Оттоманской империи подданный”. До братства, потім до магістрату тяглись, вдавались з позовами навіть і ті греки, які перебували в інших містах. Так 1788 року до нього звертається грек з Сум Хр. Алексеев за свідоцтвом про шляхетний стан. Але підлеглість братству чужоземських греків не була встановлена якимсь законом. Тому коли братство закликала до себе венеціанського грека Ол. Женета, бо до нього були претензії від інших греків, він відмовився: “Греческое братство мене требовать не

имеетъ причинъ, понеже я жительство и оседлость свою имею в Глухове, а не въ Нежине. А братство имеетъ свое право съ теми толко, хто жительство свое имеетъ въ Нежине, и приезджій, какой тамъ же живетъ”. Проте точка зору Женета не всіма поділялася, і потім ми бачимо, що й сам він судився в Ніжині²². Та й само братство іноді вважало греків з іншого міста за чужих собі²³.

§ 4. Професійна орієнтація, значіння торгової групи греків

Вище приведено цифрові дані з 1711 року, щодо числа греків і людей інших націй, що жили в Ніжині постійно і тимчасово. З року 1769 маємо відомості про домовласників і тих, хто наймали дома. Більш-менш приблизно це числа “ніжинських жителів” і приїжджих, хоч не всі жителі мали тоді власні дома. Домовласники: греки – 78, волохи – 12, болгари – 4, різні інші – 8, усього – 102. Наймачі: греки – 37, волохи – 13, болгари – 5, інші – 4, усього – 59²⁴.

Більш точні дані можна знайти у відомостях 1765 і 1769 рр., хоч мова в них йде про наявних греків, тих хто в часи переписів були в Ніжині. В 1765 р. було “жителів” 143 сім’ї, а саме 122 грецькі, 10 волоські, 4 болгарські, 3 вийшли з Польщі, по 1 – з Італії, Сербії, Грузії, 1 – перехрещенця з євреїв. В тих сім’ях було 164 чоловіки дорослих, що заробляли. З них не менш як 2/3 (105) займались торгівлею, 17 служили купцям як прикажчики, маклери, правники, 19 залишили торговельну справу за різними причинами чи збиралися до неї.

Постійних жителів-“греків” було в 133 сім’ях 149 самодіяльних, що заробляли на хліб самі. З них 90 торгували як хазяї, 7 як довірені й прикажчики інших купців, 6 маклерували, 5 були “у своду торговых договорів” (1 – при власній торгівлі), 1 утримував Васильківський карантинний дім в одкупі (теж при власній торгівлі). Припинили торгівлю за різними причинами 13, 1 ще збирався торгувати. 1 переїхав до Москви два роки тому – теж мабуть для торгівлі. З решти було 22 ремісників, 1 власник грабарні, 1 був за пономаря у церкві, 2 – безробітні²⁵.

Хоч цифри осілих греків навряд чи були точні, в порівнянні з даними 1765 р., все ж відомість 1769 р. дає точне співвідношення

професій. Греків, що приїхали до Ніжина в час перепису 1769 р. було 130 чоловік і вони в більшості вели торгівлю або особисто, або в компанії з родичами чи з товаришами. 2 залишили торгівлю за старістю, 1 – за вступом в маркітанти, 12 служили в купців-греків, хто за “шафара”, хто за прикажчика, хто “при подаче вина в шинке”. З них один, що був “в хазяїна за парубка”, в цей саме час переходив в хазяї-купці, 1 “промышляль между купечествомъ в своде торговых договоровъ” і був ключником при братстві. Ремісників було 7 (окрім 3-х, що одночасно займались торгівлею). 1 прибув у Ніжин за сімейною справою.

Таким чином, найбільша кількість приїжджих греків (12/13) була зв’язана з торгівлею. “Приїжджими ” вони – треба ще раз підкреслити – вважалися тільки з юридичного боку, оскільки не вирішили назавжди залишитись в Ніжині. В дійсності же сливе всі вони перебували в Ніжині безвиїзно (“не отлучаясь”) по 2-12 років, а дехто цілі десятиріччя. Вони й не збиралися виїздити за кордон для торговельних операцій. Тільки один показав про себе, що він хутко їхатиме, але й знов повернеться. Велика більшість не одразу оселилась в Ніжині, а тільки через певний час після першого одвідування міста багато років тому. Іван Миколаєв сказав про себе, що він вперше прибув р. 1728 і, промишляючи торгівлею з Росією й землями італійськими і турецькими, прожив тут більшу частину свого життя, “а какъ уже въ 1764 году сентября 15 в г. Нежинъ приехалъ, то безісходно промышляеть разными турецкими и російскими товарами”. У інших батьки приїхали ще на початку XVIII ст., а сини продовжують чи їх торгівлю, чи старших братів.

Таким чином ці “приїжджі” чи чужоземні греки виявляються настільки тісно зв’язаними з Ніжином і такими ж постійними його обивателями, як і греки-“ніжинські жителі”. Різниця лише в тому, що вони не приймали російського підданства і, може, менше мали власних домів (хоч і осілі греки далеко не всі їх мали, а хіба половина). На цих підставах і самі вони домагалися зрівняння з осілими, і граф Румянцев. Коли останній писав, що греки взагалі бували своїм торгом дуже корисні для державного скарбу, то вимагаючи “уравнения пріезжих противъ живущихъ, нарицающихся однимъ титуломъ, а не вещью”, він запевнював, що ”главный торгъ

ведуть приїзжие” (1776). Ще раніш (1775) самі приїжджі давали розуміти, що вони ніби-то одні привозили закордонні товари, і тому більше дають прибутків скарбу державному, аніж осілі, які буцим-то перейшли на внутрішню торгівлю.

Цікаво, що аналогічне свідоцтво маємо з 1769 р. од міського магістрату ніжинського: ”...оніе живущіе домами в Нежине греки мало не все, оставя торги і иностранныхъ товаровъ вывозъ, коими составляли казеные приходы... забрав на себя все здешніе гражданскіе мещанамъ принадлежащіе какъ малороссійскаго продукту, так и приводимые отъ иностранныхъ купцов и другихъ иногородцов товары промышляють, користуються городовыми промислами, зъ того никакихъ государственныхъ приходовъ и общенародныхъ повинностей... не составляютъ”²⁷.

Зрозуміло, ці свідоцтва тенденційно перебільшені, але все ж вони близькі до правди. Ми маємо дані про кількість закордонних паспортів, що в різні роки видавалися грекам, – приїжджі значно частіше оформлювали їх. Правда, часто “ніжинські жителі” відправляли приїжджих греків за кордон як прикажчиків зі своїми товарами. Не рідко такими прикажчиками з приїжджих бували брати й небожі осілих греків. Але за одною відправкою від 15/IX 1789 р. закордонну торгівлю вели 52 ніжинських грека і тільки 17 “иностранцевъ по комерції въ Нежине пребывающихъ”²⁸.

§ 5. Імпортні та експортні товари

Як би там не було, якщо Ніжин ще до виникнення в ньому грецької торговельної колонії був значним комерційним пунктом, то греки підняли його значення на неабияку висоту. Вчений-мандрівник Гільденштедт, що був у Ніжині в жовтні 1774 р., як раз в часи Покровського ярмарку, визнав його за найважливіше в торговельному відношенні місто, з яким Київ і рівнятися не може²⁹.

Через десять років українець Шафонський писав: ”Нежинъ не только в Черниговскомъ наместничестве, но и во всей Малой Россіи одинъ такой городъ, который торговымъ называться может и который многимъ великороссійскимъ городамъ въ своемъ торговом

значені не уступаєть. В немъ не одне ярмарки, но и во всякое время всякіе товары и нужныя для дому съестныя и питейныя вещи сыскать можно”. І Шафонський визнає греків за винуватців такого становища міста (1786)³⁰.

Нарешті, десь у 1790-х роках В. – Хр. Фрізе, член Вільно-економічного товариства в Петербурзі, свідчив: “Самымъ выдающимся торговымъ пунктомъ Малоросіи былъ Нежинъ, направляющій продукты Украины къ западной границе – в Молдавію, Валахію, Бессарабію, Лейпцигъ и Данцигъ. Вся торговля этого города была в руках грековъ. Затемъ должны быть отмечены Кременчугъ и Полтава. Здесь всегда были большіе скопища евреевъ, татаръ, грековъ, грузинъ. Другіе города этого края почти не имели значенія в торговомъ отношении. Кіевъ представлялъ совершенно второстепенную величину”³¹.

Але, зрозуміло, відігравали певну ролю в закордонній торгівлі й купці інших націй та станів, і перш за все – українські. Вже під 1666 р. зустрічаємо ніжинця Захара Федорова, що з іншими купцями повертався з Торуня.³² Наприкінці XVII і на початку XVIII ст. Плохинському відомі українські і російські купці зі Стародуба, Києва, Ніжина, Лохвиці, Конотопа, особливо ж Чернігова, що торгували з польськими й німецькими містами. Під 1714 р. він згадує 18 чернігівських жителів, що вивозили в Гданськ Пруський, Кролевець, Вільно, Хвойник, Слуцьк та інші польські міста різну українську сировину, а там купляли “красные товары”. З Гданськом вели торговельні операції й заможні українські пани³³.

Щодо південного напрямку, до торгівлі з Кримом, то за визначенням самих греків, вона проводилась переважно українськими і російськими купцями, а саме полтавськими та путивльськими³⁴.

Чим же торгували ніжинські греки і що вони привозили з-за кордону, і що туди вивозили? З Туреччини греки везли через Молдавію й Польщу шовк, червоні кумачі, бавовну в пряжі й так, овечу шерсть, ладан, перли, а через Чорне море – вина, тютюн і іншу бакалію, саф’ян, мило та інше. З Молдавії і Валахії – волоське вино, грецькі горіхи, чорнослив. З Угорщини – угорські вина, з Австрії – коси, з Італії – шовкові товари. З німецьких міст (Бреславля,

Лейпціга, Кенігсберга, Гданська) – полотна, шовкові, бавовняні, шерстяні матерії, як німецькі так і голянські, французькі, англійські, саксонський фарфор.

Яка була питома вага кожного виду товару і в чому була більша потреба в Україні та Росії, видно з розбивки ніжинських греків-купців, що вели закордонну торгівлю, на групи. За переписом 1769 року привозили: турецькі товари (кумачі, шовк, заволоч, галантерею, ладан) – 39 купців, турецькі бавовняні товари – 2, німецькі суконні, гарусні, шовкові. – 3, усяку мануфактуру невідомого походження – 4, турецьку вовну –3, волоські й інші вина – 14, бакалію – 8, коси – 3. Подаємо тут ці цифри з тим попередженням, що в ті роки ще не було диференціації купців за гатунком товарів, і одна й та ж людина привозила з-за кордону різнорідний товар.

Таким чином, більше всього привозили в Ніжин мануфактури. Потім йшли вина. Волоські вина користувалися попитом і за свідченням мандрівника Гільденштедта в другій половині XVIII століття ввозилися до Ніжина на 50000 крб. Участь же ніжинських греків в привозі і поширенні їх на Україні підтверджується архівними виправками. Наприклад, Марг. Дмитрієв р. 1760 везе на сумським ярмарок 3800 кварт вина. Цілими бочками греки возили вино в Москву та інші російські міста. Але вживалися в Україні й інші вина: кримські, біломорські, андріанопольські, шпанські, французькі, рейнські, – і в постачанні їх греки мали виключну участь.

Над постачанням і продажем бакалії працювали 8 членів грецької громади. В поняття її входили: чай, цукор, кава, горіхи, чорнослив, мигдаль, фіги, фініки, маслини, родзинки, риди, лимонні та апельсинові зацукорені корки, персики, абрикоси, та інше. Коли зауважити, що ще кілька греків тримали в Ніжині кав'ярні, а один торгував спеціально тютюном, то число греків, що бавилися бакалеєю, значно піднесеться.

За значний предмет імпорту були австрійські “сенокосныя косы”. Привозили їх великими партіями по 50-59 бочок, причому в кожній містилось 800-1500 штук. Одного разу привезли 150 000 кіс. Коси з Ніжина переправлялися в інші міста, переважно в Ромни. А

іноді вантаж туди просто адресувався. Так, р. 1759 Пасхалієв і Катергар привезли з Відня 30 бочок кіс просто до Ромен і тут для продажу їх залишили прикажчика. Цікаву пропозицію р. 1752 зробили два греки – полтавський Н. Константинов і ніжинський Н. Метакса. Вони хотіли держати монопольний продаж кіс. Але гетьман Розумовський відхилив її, хоч вона була корисна для військового скарбу, тому що статті про монополію забороняли стачку між купців для скупчування товарів в одних руках, бо це “приносить простому народу обиды”.

Не згадуємо про інші предмети привозу – коштовності, медикаменти, тощо, – ними мало хто займався, і то побіч з іншими товарами. Власне кажучи, і всі три купці, що привозили “шерсть на російську фабрику” не тільки нею промишляли.

Продаж закордонних товарів проводився: а) в самому Ніжині; б) на українських ярмарках; в) у російських містах.

В Ніжині товари поступали в приватні чи церковні склади, склепи, комори (церква стягала певні гроші і за ті товари, що ховалися в її помешканнях, й за ті, що в приватних) Можливо, що саме з цих складів відпускали товари, коли продавалися вони гуртом іншим купцям. Роздрібна ж торгівля йшла в крамницях, – йшла доки продавець чи його прикажчик перебував у Ніжині, бо часто греки виїжджали на ярмарки в інші українські міста й містечки. Коли ж починався той чи інший ярмарок в самому Ніжині (а їх було три – Всеїдний, Троїцький, Покровський) то тут протягом 2-4 тижнів бувало велике пожвавлення. Крім того, що саме до цих ярмарків намагалися привезти новий крам з-за кордону грецькі купці, що за ним виїхали, прибували зі своїми товарами чи за товарами греки з інших міст, селяни й козаки, шляхта й великі землевласники, з яких дехто замовляв грекам вино та інші речі, козаки із Запоріжжя, українські і великоросійські купці, купці польські, волоські, турецькі, вірменські.

Звичайно, на цих ярмарках, як і на інших, крім продажу-купівлі, виплачували борги, укладали угоди і т. п. Розуміється, посилено працювали й шинки та кав'ярні, де продавали греки й привізні вина, і місцевого походження трунки. На це саме скаржилися р. 1767 міщани, що греки та інші “не токмо привозимые

ими товары шолковые и бумажные, разную бакалею, виноградные вина и прочие, но и здешніе малороссийскіе напитки, водки разные горелки, медь, пиво врознь, в кварталы и в чары в наемныхъ домахъ и лавкахъ продають и всякія съестные вещи перепродають”³⁵.

Ярмарків на Україні було так багато, що Павло Алепський у своєму “Путешествии Антиохийского Патриарха Макария в Москву” висловився під 1655 роком: ”Въ стране казаковъ ярмарки бывают непрерывно отъ начала года до конца. В каждый праздник во всякое время года бываетъ ярмарка в томъ или другомъ изъ ихъ городов, какъ это введено еще во времена владычества ляховъ”³⁶.

І дійсно в багатьох містах і містечках відбувалося щорічно по 2,3 навіть чотири ярмарки. На них теж видну роллю грали греки, особливо ніжинські. Так, за свідомством Шафонського, на роменські ярмарки греки з Ніжина привозили багато турецьких і італійських шовкових товарів, кумачів, червоного саф’яну, кримських вин, бакалії³⁷.

На значніші ярмарки ніжинські греки виїжджали у такій великій кількості, що до повернення їх припинялись загальні збори і прийняття рішень по важливим питанням. Так, в грудні 1799 року відклали на кілька днів вибори нових членів магістрата, поки не вернуться купці-греки з сумського Введенського ярмарку³⁸.

Інші ніжинські купці або їх прикажчики переїжджали з місця на місце, з ярмарку на ярмарок, причому заходили і за межі України. Грек Дм. Софронов, що був за прикажчика військового товариша Гр. Торентенка, з р. 1770 продавав й закупляв товари на ярмарках в Ніжині, Стародубі, Батурині, Ромнах (на двох), Києві, Харкові (на трьох), Кролевці, Сумах, в Москві, Макарові, Ломові, Курську³⁹.

В Росію східним товарам проклали шлях ще за царської доби царегородські греки. Ті грецькі купці, що осіли з часів Б.Хмельницького в українських містах, звичайно підтримували торговельні зносини з Московією. Вони навіть користувалися там ліпшою репутацією ніж царегородські греки, яким було заборонено приїжджати до Москви, коли вони себе скомпрометували зниженням якості товарів, фальшуванням, підробкою документів, провозом забороненого краму⁴⁰.

Хоч українським купцям рекомендувалося провозити товари до Озіва, а не до Москви, в дійсності вони у першій половині XVIII ст. користувалися правом возити товар по різним містам Росії. Про це довідуємось з листа російського резидента в Царгороді Неплюєва. Коли венеційські купці прохали, щоб їм дозволено було вести вільну гуртову й роздрібну торгівлю в Росії, особливо Казані й Астрахані, Неплюєв не знав ”какимъ попущеніємъ греки, разъезжая сверхъ Малоросіи, больший свой торгъ в Казани и Астрахани производять”, користуючись таким торгом для провозу заборонених товарів і контрабанди. Не знав цього і Сенат. Він доручив Комерц-Колегії спільно з Камер-Колегією й Головним Магістратом вяснити, “по какимъ указамъ, находящимся в Великой и Малой Росіи грекамъ, торг свой производитъ позволено и какая съ товаровъ пошлина где взята бываетъ, ” і висловити свою думку⁴¹.

Цю думку маємо в кристалізованій формі у Митному статуті 1755 року. Він дозволив пропускати в Малоросію і на тамтешні ярмарки через прикордонні митниці “около Малоросіи” “иностранныхъ купцовъ, яко грековъ, литвы и поляковъ, волоховъ, армянъ, татаръ и турокъ”, після сплати з їхніх чужоземних товарів “по тарифу и внутренней пошлины”. Коли ж хто з тих купців заважає “товары свои внутрь Росіи отпускать”, з тих брати ще “проезжую ефимочную пошлину, сверхъ портовой и внутренней пошлины”⁴².

Тут про греків “ніжинських жителів” не згадується, – вони звичайно були вільні від того додаткового мита врівні з руськими й українськими купцями. Це видно зі скарги греків р. 1767 депутату в Катерининську комісію Костевичу на ніжинський магістрат, що він порушував закон в двох, так би мовити, напрямках. По-перше, він “защищаль иностранныхъ купцовъ”, цебто “приїжджих греків“ у першу чергу, записував їх у міщанство, “и темъ оные иностранные купцы съ разными товарами ездять в Вел. Россію и тамо равною съ природными малороссійскими мещанами вольностію, безъ платежа проезжей пошлины, пользуясь, поки в отечество свое возвращаются”. З іншого боку, магістрат почав підводити ніжинських осілих греків під силу того Митного статуту і перестав їм видавати “къ проезду в Вел. Россію безъ платежа проезжей

пошлины пашпорты”. І це незалежно від того мита, від тих якихось “указныхъ пошлинь”, що вони платили “при отпускахъ ихъ изъ Россіи и въ привозе в Россію”⁴³.

Що приїжджі греки возили іноді з Ніжина у Вел. Росію товари без сплати мита, дає розуміти й наказ тому ж депутату Костевичу великоросійських ніжинських купців, де вони вимагали, щоб “иностранные купцы” возили товари “внутрь Россіи”, за силою Митного статуту тільки з виплатою “проезжей пошлины”. І щоб їм в Росії, як і тут, вільно було продавати їх тільки гуртом. То це, мотивували великоросійські купці, відживить торговельний обіг і спричинить велику користь і російському купецтву, і чужоземному, й “казенному інтересу”, і “комерції съ обоихъ сторонъ”⁴⁴.

Як ми бачили, жалувана грамота Ніжинському братству р. 1775 в її другій редакції дозволила торгувати в середині Росії і користуватися пільгами, що їх дав Митний статут російському купецтву, тільки тим грекам, що склали присягу на віковічне російське підданство і мали в Ніжині нерухому власність. Таку пільгу осілим грекам було потім затверджено грамотами Катерини (1785), Павла I і Олександра I (1797 і 1801 рр.). Так Грецький магістрат і розумів зміст цих грамот, коли за вимогами окремих греків-ніжинських жителів, видавав їм свідоцтва, як от р. 1800 В.Спиридонову, а саме, що він є підданий Російської імперії, підвідомчий Грецькому братству і за силою височайших грамот 1775, 1785 і 1797 рр. має право вести вільний торг в усіх російських містах⁴⁵.

Так чи інакше, сплачуючи мито, греки переїжджали за межі Великої Росії і там пересувались зі своїми вантажами від міста до міста, зупиняючись коли і де було потрібно. В реєстрі 1769 року зустрічаємо серед чужоземних греків Івана Велцистіно, який “прибыль въ Россію съ 1727 года... и купчоваль в Москве, Казани, Петербургу и Астрахани”, і тільки три останні роки безвиїзно прожив у Ніжині⁴⁶.

Але до самого кінця XVIII століття небагато греків їздило до Вел. Росії, порівнюючи із закордоном. Коли, наприклад, закордонних пашпортів р. 1774 було взято в Ніжині греками 52, а до Москви – 9 і 2 – до Петербургу, причому один з останніх – з умовою

виїхати й за кордон, коли буде потрібно. Але р. 1799 в російські міста видано набагато більше паспортів – не менше 57, причому 10 ніжинським грекам-купцям і їх синам і 3 – чужоземним грекам, теж купцям. Інші – прикажчикам ніжинських греків: 4 – ніжинським же грекам, 33 – чужоземним грекам і 7 – негрекам (у греків за прикажчиків були як українці, так і росіяни).

Паспортів не менш 57, а людей значно більше, тому що за деякими паспортами виїжджали 2-3 чоловіки, – хазяї з прикажчиками. Проте, інші паспорти висилалися грекам, що вже давно переїхали в Москву і звідтіля час від часу проходили змінити паспорти. В одному реєстрі ми нараховуємо 17 прізвищ таких греків, що жили у Москві (1800).

Звичайно, Москва була для них за центр і базу. Звідсіля греки відправлялися на всі чотири сторони, розвозячи по містах і ярмарках чужоземні (“турецькі і греческі”) товари і закупаючи для продажу на Україні і вивозу за кордон російські. Наскільки важливе місце займали останні в торговельних операціях грецької громади, видно з того, що за реєстром 1765 року 40 осілих греків торгували “російськими товарами”, і сливе про всіх додано: “мякотными ” чи “пушными”.

Пушнина, хутра, закупалися, розуміється, переважно в Сибіру, де вже в 1740-1760 рр. зустрічаються ніжинські греки. В самій Вел. Росії греки користувалися репутацією спеціалістів “пушного дела” навіть у великоросійських купців. Ми знайшли листи чотирьох Санкт-Петербурзьких купців греку ніжинському Ленгаро з проханням, щоб його московський приятель, грецький купець Ів. Самаржа купив для них на 15 тисяч карбованців хутра на Ірбитському ярмарку, а саме: 500 ведмедів енісейських, 60 сороків соболів (енісейських, обських, іртишських і камчатських), по 1000 куниць добрих і лисів червоних і 20 бобрів камчатських. Тому же Ленгаро з Г.Кипуром два московські купці доручили продати біля 25 тисяч шкурок заячих і 5 ящиків чаю, що вони привезли до СПб і не встигли продати самі. Ці листи свідчать і про те, що греки не тільки самі купляли, але й виконували доручення інших купців.

Хутра, які греки не продали в Вел. Росії, вони везли до Ніжина і тут їх обробляли, щоб підняти їх в якості і ціні. Про це

свідчить одна грецька скарга з нагоди розташування в купецьких домах військових людей: ”въ ихъ домахъ имеются разные пушніе, шелковіе и другіе дорогіе товары, на кои по ихъ купеческому промыслу нанимаются в каждую множество людей ко приведенію их в чистое состояние, съ чего и приращеніе государственной казны имеется ”.⁴⁷

Розуміється, тут мова йдеться саме про кушнірську професію. В 1765-69 рр. нею займалося біля 20 греків-“бламарів” з допомогою міських майстрів (а їх було 83 міщан та 46 козаків). Кушніри-греки і греки, що торгували хутрами, користувалися такою славою, що коли р. 1771 у російського купця Клобукова було вкрадено смушки й каракулі, городовий магістрат прохав грецьке братство прислати двох експертів, бо в нього нема підлеглих людей. Хоч греки відхилили це прохання за силою жалуваних грамот, що їх звільнили від особистих для міста служб, зрозуміло, що вони були неабиякі хутровики⁴⁸.

Чай нерідко зустрічається між товарів, що вивозились греками з Вел. Росії разом з хутрами. Спеціально чаєм промишляли греки вже тільки в ХІХ столітті. З однієї справи 1807 року знаємо ніжинського грека Константинова-Хаджикосту, що перебував у Москві і для якого його прикажчик купив таку величезну партію чаю, що за неї довелось платити в Кяхті мита 28944 карб.⁴⁹ Але вірогідно, що цей товар йшов на російський ринок, а не за кордон.

Москва, чи взагалі Вел. Росія, постачали крім хутр і шкір для вивоза за кордон тканину. В індукторських реєстрах 1722 і 1725 рр. серед “товару московського” чи “великоросійського” знаходимо китайку, крашеніну, полотно. Розуміється, російського походження були залізо й замки, що 1769 р. вивозив у Волощину приїжджий грек Мамура. Червона риба й кав’яр, що продавали греки в Ніжині й на українських ярмарках, йшли як з Дону, так і з Астрахані. Нарешті з Вел. Росії вивозили за кордон юхту (Ананій Морайт, 1765). Хоч ніжинська гарбарня Артино, про яку буде нижче, і виробляла юхту, але вона не мала права продавати її за кордон. З іншого боку є вказівки, що ніжинські греки купляли у Вел. Росії юхту, причому для вивозу її за границю припасали свідоцтва про російське її походження. Так Ів. Ваф’я, купивши в Москві 784 пуди червоної

юхти у 28 паках, прохав 5/II 1799 року Грецький магістрат про посвідчення. Другий раз він купив на Корінному ярмарку 22 паки юхти для вивозу в польські міста і в Цесарію.

Вивозили за границю ніжинські греки і “малоросійський товар”. Це, звичайно, сировина. В індукторських списках 1720-х років під це поняття віднесено тютюн, ганіш (аніс), горілку, пеньку й волів, що гнали і в Москву, і в Гданськ.

§ 6. Промислова діяльність греків

Товарообмін – це важніша функція Ніжинської грецької громади і значніша її історична роль. В інших сферах діяльності греки не залишили після себе такого сліду. Проте, треба сказати пару слів про участь їх в розвитку промисловості країни.

Першою грецькою фабрикою в Ніжині була вищезазначена гарбарня Артино: Юрія та Павла. Думка про неї у них виникла, розуміється, у зв'язку з турецькою війною (1735-1739), але крім поставки товару на армію, вони мали на увазі продаж шкір на внутрішньому ринку і вивіз за кордон. Вирішивши виробляти “юфть мастерскую и пудовую”, Артино купили в Ніжині за річкою ділянку землі й лісові припаси. Проте, подаючи заяву до Комерц-контори (1737), вони висловили готовність будувати фабрику і поза Ніжином, “где удобнее место будет в Малой Россіи”. Згідно з їх бажанням, Малоросійська генеральна військова канцелярія, за пропозицією Комерц-колегії дозволила 13/VI 1738 р. будувати завод в Ніжині, причому наказала старшині малоросійській, особливо ж полковнику ніжинському і всякого звання людям не чинити Артинам ніякої перешкоди.

Фабрику було відкрито, але Комерц-колегія не дозволила вивозити за кордон продукцію, а в Малой Росії ”за неимением купцов употребить ее невозможно”, то р. 1740 Артино знов домагалися дозволу вивозу. Добивалися також захисту від утисків військових людей, ніжинських громадян та інших, і нарешті дозволу купити “на тотъ заводъ людей до 100 душ” за нестачею робітників. Хоча завод Артино й підтримували центральні установи, він з-за важких умов припинив був на деякий час 1741 р. діяльність.

З однієї справи 1745 р. довідуємося, що за невиплатою борга кн. Радівілу за куплене в нього вино, на завод було накладено арешт. Але це було за відсутності Юрія Артино, який виїхав за інструкцією в “Винецку землю для покупки в Російську землю разных винецких товаров” (невідомо яких і хто дав доручення). Також справа дає бачити, що в момент опечатання заводу в ньому було до тисячі пар башликів московської роботи і тисячі дві пар робилося. Другий новий факт, ще невідомий історикам української промисловості⁵⁰.

Здається, Артино так і не одержав права вивозити свою продукцію за кордон, – розуміється з-за гніту московського торгового капіталу, що лежав великим тягарем на українському. Ю.Артино вмер перед 1782 р., десь тоді і завод припинив своє існування.

Другим ніжинсько-грецьким підприємством була суконна мануфактура Ів. Тернавіота в селі Филівці в, в 4-5 верстах од Ніжина. (Тернавіот був грек за походженням, що одержав звання полковника російської служби). Дозвіл на відкриття одержав від Мануфактур-колегії 29/ XII 1765 р. з умовою завести 12 станів і фарбувати сукна ціною до 80 коп. і вище. Закрито її задовго до 1790 років. Але О.Оглобліну, що написав “Нарис історії української фабрики”, зовсім невідома історія цієї фабрики. В архівних же справах я тільки потрапив на звістку, що р. 1769 “управителем фабрики” був Фірс Іванов⁵¹. Оглоблін відмічає, що Ів. Тернавіот хоч був шляхтич (р. 1767 ми бачимо його навіть на посаді маршалка шляхетства ніжинського й батуринського), але за походженням був грек і шляхетство одержав за свою службу в російській армії, яку залишив зі званням полковника.

В селі Филівці була фабрика “бумажных кумачей, китайки разных цветов, також платков и поясов бумажных же и полушелковых”. За повідомленням Оглобліна, вона відкрита р. 1767 і за свідомством Гільденштедта існувала ще р. 1774, але здається, не дотягла до часів Шафонського (1786 р.). Власник її – Богдан Іванов, на думку Оглобліна, чи не слов’янин з Туреччини. Хоч його нема в реєстрах греків рр. 1765 і 1769, якийсь зв’язок з грецькою громадою чи з Тернавіотом самим він мав.

Без сумніву грецькими підприємствами були гуральня, що належала Гр. Комбурлею в селі Кладьковці на Десні, де була пристань (1781)⁵² і аптека, яку зафіксував Шафонський р. 1786 як “аптеку каменную, греку принадлежащую”⁵³. В Ніжині на Гоголівській вулиці і досі існує останнє підприємство з назвою: “Аптека. 1784.”

Таким чином, наші звістки про грецькі фабричні промислові підприємства дуже недостатні. Ми не знаємо точно ні тривалості їх існування, ні їх розміру, ні кількості робітників і продукції, і навіть не завжди імена засновників і власників.

Щодо ремісницької промисловості, то участь греків в ній характеризується такими даними. За реєстром р. 1765 на 164 самодіяльних греків припадало 20 ремісників, себто 12 % загального складу. Серед них було 12 бламарників (кушнірів чи скорняків), 3 кравця, 2 золотаря, 1 шапкар, 1 кондитер (плачиндар) та 1, що фарбував фантики і сукна. В р. 1769 серед 149 “ніжинських жителів” було 22 ремісника – 15 % загального числа. Тут було 16 бламарів, 2 золотаря, 1 шапкар і 3 кравця, з яких один шив “греческое платье”. Що до чужоземних греків, то з 130 чоловік ремісників було 10 (13%), а саме: 5 бламарів, 2 кондитери, 1 котляр, 1 фарбар і 1 маляр (іконописець). Ці цифри і професії нагадують нам скаргу ніжинського магістрату р. 1767 в наказі депутату Костевичу на греків, волохів та інших, що вони торгують всякими товарами и “ремесло разное работают”, не несучи ніяких повинностей, роблять кривду міщанам⁵⁴.

За браком архівних даних важко встановити належні стосунки ремісників-греків до самовців чи роботодавців, до відповідних цехів, до міського магістрату. Проте уривкові й випадкові звістки дають бачити, що цехи вимагали іноді гроші з греків-ремісників саме за те, що вони працювали індивідуально; що греки-роботодавці охочі були експлуатувати ремісників як своїх, так і чужих. Знаємо одного грека Комбурлея, який “переїзжаючи границу взяв собі в знайомого офіцера в послугу сім польських конфедератів, що їх р. 1771 захопив російський загін, і, цікаво, що серед них були седляр, швець, кухар, а також стрілець, скрипник. Не виключено можливість, що він взяв

їх не тільки для задоволення домових потреб, але і для збуту продукції одних на ринок і для віддання в найми”⁵⁵.

Ще більше випадків експлуатації зустрічається в сільсько-господарчій діяльності греків. Ніжинські греки на початку XVIII ст. почали набувати окремі двори й цілі хутори. В цьому напрямі особливо відомий ніжинський війт Петро Терनावіот. Він р. 1728 купив слободу в с. Данині, потім заселив с. Шатуру й с. Синяки⁵⁶. Терनावіот скупляв навіть землі козацькі і справа про це доходила навіть до Сенату, який 29/V 1741 р. ухвалив, щоб він і інші “купці” незаконно набутих козацьких дворів, хуторів, лісів, ґрунтів, вернули їх козакам “безденежно”і, розуміється, відмовила від протекції й підданства відносно “козаків”⁵⁷.

Плохинський каже, що “многія в окрестностях Нежина закупали землі, насадили хутора, в которых занимались хозяйством, особенно скотоводством”. Як землевласники, в свою чергу, фігурують Кумбурлей. Ів. Кумбурлей володів Кладьківським хутором ще р. 1774 (там була і гуральня). Крім Ніжинського полку, де за підрахунком Плохинського було 8 хуторів, вони набували землі в Прилуцькому полку.

На хуторах греки сіяли зерно і технічні культури (тютюн), будували млини, розводили худобу – для власного вжитку, як транспортний засіб і для продажу. Року 1753 грек Караманлей “гонит” через Васильківський форпост худобу зі свого хутору, Комбурлей виправляє в Галац значні каравани на своїх волах⁵⁸.

Розуміється, працювали на цих хуторах і потім супроводили худобу на продаж наймані слуги, навіть кріпаки. Ще Ейнгорн завважив, що українські греки на початку XVIII ст. продавали людей полонених на кріпаків⁵⁹. Хоч я не знайшов підтвердження цієї звістки, проте маю відомість, що вже 1735-6 рр. п’ять ніжинських греків володіли кріпаками і селянами, що вони купили у великоросійських поміщиків то цілими сім’ями, то поодинокими людьми⁶⁰.

Цікаво, що греки почали купувати землі й підгортати під себе селян і навіть козаків в той саме час, коли універсалами гетьмана Д.Апостола заборонено було великоросіянам володіти хуторами та іншими угіддями з висилкою їх самих з України (1727)⁶¹.

Кріпаків у греків зустрічаємо й потім, хоч не багато. Року 1783 у гречанки Єл. Мушмулової в хуторі на урочищі Бобрицькому було 10 кріпаків (8 чол. і 2 жінки). У цолнера Вас. Кумбурлея на хуторі Крутівському в с. Кагарлику теж 10 (3 чол. і 7 жінок). У Федора Афендика в хуторі Монастиріщенському 8 (3 чол. і 5 жінок). Не називаю багатьох інших греків, що володіли ще меншим числом селян⁶².

Користувалися греки й найманими слугами, причому й їх експлуатували. У грека Ів. Комбурлея на його Кладьківському хуторі з р. 1744 служив за “господаря” ніжинець Биковський, на річній платні в 50 карб. з харчовими припасами. Але через два роки Комбурлей закликав другого господаря, а першого позбавив посади, причому не доплатив йому грошей і забрав у нього п’ять його власних коней⁶³. Скривдила свою служницю й гречанка Анастасія Папура. В її маєтку біля Монастирища Устинія Павлівна служила три роки, – і Папура не віддала їй грошей 50 карб⁶⁴.

Для характеристики способу ведення греками хуторського господарства і ставлення їх до найманих службовців цікавіша друга справа. Грек Трандафіл Доболя договорив на доглядання господарства на своєму хуторі ніжинську міщанку Софію Касьянову. Нагородою їй мала бути половина всього, що нею буде “вирабовано”: хліборобства, сінокосу, “папушного” тютюну, тощо. Але коли одного разу вона поїхала до міста за сіллю та олією, то Доболя, що приїхав без неї, зустрів її биттям. Одночасно він її вигнав, причому затримав її одяг і не віддав половину тютюну, що в тому році запасли (коло 1000 папуш). Скривдив Доболя і її сина, який близько двох років служив йому “по его фершалському художеству”, а потім на його хуторі як прикажчик з платнею 30 карб. за рік – Доболя не віддав йому 10 карб.⁶⁵.

Отже, звістки документів про грецьке землеволодіння не численні й уривкові. Тому не можна зробити ніяких висновків щодо характеру господарювання греків на землі, чи вносили вони в господарство які-небудь нові прийоми, чи вводили нові культури. Невідомо навіть які капітали вносили в цю царину промисловості.

Виникає ще одне питання, яким капіталом користувалася ніжинська громада в своїх торгово-промислових операціях. На це питання можна коротко відповісти так.

§7. Походження торговельного капіталу

Якого-небудь спільного, суто громадянського капіталу не було, – кожний працював на свої власні гроші, вживаючи часом чужу допомогу у вигляді позик чи укладання товариств. Правда, в перші часи щось спільне було: був свій капітал в грецькій церкві, яка правила за банк. В ній окремі греки брали позику, сплачуючи 10% річних, а інші добровільно – 20 %. Як довго існував цей порядок, про який дізнаємось з універсалу гетьмана Д.Апостола 1729 року, невідомо⁶⁶. В середині XVIII ст. його вже не було. Не дарма греки р. 1767 клопоталися про заснування в Ніжині спеціального “банка для займа единственно греческому купечеству на указной процентъ денегъ”. Мотивували вони свою пропозицію нестачею готівки, що загальмовує швидкість торгових оборотів⁶⁷.

Але мало вказівок, що греки позичали гроші один в одного і в сторонніх людей (на початку XVIII ст.– у Кочубея, Як. Марковича, потім у графині Наталії Розумовської), в церквах і монастирях. Наприкінці XVIII ст. ніжинський грек Павло торгував “заморскими легкими товарами” на гроші Києво-Печерської Лаври, а 1720 р. син ніжинського войта Петро Тернавіот взяв у борг у Ніжинському Благовіщенському монастирі 300 карб.⁶⁸. Гроші позичались чи товари відпускалися в кредит під облека (від латинського obligations – зобов’язання); а потім під векселі. Проте вексельне право почало входити в ужиток грецької громади тільки перед 1750 роком, коли вексельний статут було надруковано 1729 р...

За особливу форму об’єднання капіталів були товариства. Один дослідник так пише: “Красной чертой в греческой коммерческой жизни проходит товарищеское, компанейское начало. Редко грек торговал один, большей частью он вступал в товарищество. Товарищества составляли как богатые так и бедные, как живущие в Малороссии, так и приезжие, и не только между

собой, но и с купцами других национальностей – великорусскими и малорусскими и пр. ”⁶⁹. Останнє правда – проте я не думаю, що товариства були таким загальним явищем: в реєстрах 1765 і 1769 рр. тільки про небагатьох греків сказано, що вони торгували в компанії.

Форми товариств були різні. За одною багатий вносив більшу суму (8500 карб. – Пелопонов), бідніший – меншу, але за то обіцяв щорічно їздити в Грац за косами (Мурайтов), причому “барыш и убыток пополам”. За другою вносив гроші один, два інші компаньони давали тільки особисту працю і гарантували першому 1% прибутку в місяць з його капіталу. Подібний випадок дає договір Ю.Венеціанова з Дм. Пантазеєвим. Вони внесли кожний по 21227 карб., але вирішили допустити 4-5 інших компаньонів, “чтоб они в том товариществе прилагали свой труд” за певну суму з відсотків. Мала, звичайно, місце й така форма, коли компаньони вносили однакову суму в оборотний капітал (чи готівкою, чи товаром, чи векселями) і мали однакові права на прибуток, причому розуміється, сфера діяльності в кожного була своя. Такий саме вигляд мав контракт греків Ант. Тухаєва й Ів. Станевича з російським купцем Можайтиновим. Цікаво, що при першопочатковому оборотному капіталові 26 тис. карб. за чотири роки (1773-1777) товариство мало прибутку 462297 карб. при витраті 417489. Такі величезні суми пояснюються тим, що товариство мало великий кредит: в момент ліквідації воно повинно було 16 кредиторам з українських і російських купців. Ця справа закінчилася банкрутством товариства і взаємним позовом між компаньонами.

Банкрутство, несплата за векселями, конкурси, довготривалі процеси, іноді втечі винуватців за кордон – це нова сторінка в житті грецької громади в Ніжині. Але ми її не будемо перегортати...

ПРИМІТКИ

¹ Сенатский архив, XII. 91, с. 135-137.

² Летопись Самовидца, Киев, 1878, с. 15-20.

³ Український археографічний збірник, 1, 1926. – с. 60-61.

⁴ Акты греческого Нежинского братства, изданные проф. А.Федотовым-Чеховским, Киев, 1884, с.43-44 и след.

⁵ Акты Южной и Западной России, 1X. № 143

-
- ⁶ Акты Нежинского греческого братства.
- ⁷ Эйнгорн В. Новый труд по внутренней истории старой Малороссии. (Чтения в Московском обществе истории и древностей российских), 1908. кн. 1 (224), сноски 35 и 38, примечание .
- ⁸ Акты греческого Нежинского братства, с.54-55.
- ⁹ Там само.– с.12-15, 55-57.
- ¹⁰ Труды XII археологического съезда, т.II. с. 227-236.
- ¹¹ Полное собрание законов Российской империи. II, №№ 689, 693, 818, IV №№ 1826, 1840.
- ¹² Письма и бумаги императора Петра Великого т.III, № 814, труды XII археологического съезда, II, с. 245, примеч.11
- ¹³ Полное собрание законов, IУ, № 2260; Источники малороссийской истории собранные Д.Н. Бантыш-Каменским, т.II, с. 259-262;
- ¹⁴ Справа архіву грецького братства 1745 р., № 2171
- ¹⁵ Черниговские губернские ведомости, 1852, № 46, с. 542; Труды XII археологического съезда, II, с. 340-341
- ¹⁶ Справа 1769 р. № 2324; Китченко. Черниговские губернские ведомости, 1852, № 46; труды XII археологического съезда, II, с. 340-343.
- ¹⁷ Сборник Русского исторического общества, т. 43
- ¹⁸ Справа ніжинського грецького архіву – без титулу і дати на 74 аркушах; Справа 1775 р. № 3001; Полное собрание законов., т. XVIII. № 13997; т. XX, № 14247
- ¹⁹ Окремий документ 1795 р. без числа
- ²⁰ Справи 1791 р.Р №№ 2701, 2735
- ²¹ Окремий документ.
- ²² Справа 1768 р. без числа; окремий документ 1782 р;
- ²³ Справа 1769 р., № 2302
- ²⁴ Труды XII археологического съезда, т. II , с. 197
- ²⁵ Справа грецького архіву 1769 р. № 2300
- ²⁷ Справа грецького архіву 1769 р., № 2355
- ²⁸ Справа № 2603
- ²⁹ Труды XII археологического съезда, т.II, с. 273-274.
- ³⁰ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание, т. 1, с. 477-478
- ³¹ Кизеветтер. Делопроизводство русских внутренних таможен как исторический источник (Сборник статей, посвященных В.О.Ключевскому) с. 8

-
- ³² Переписка нежинского воеводы Ив. Ив. Ржевского с московским правительством, 1665-1667 гг. Чернигов, 1901., с. 42-47
- ³³ Труды XII археологического съезда, т. II, с. 237-238; 271-272; Дивись також про українську торгівлю з Західною Європою на початку XVIII ст. у Ів. Джиджори: Економічна політика російського правительства в 1710-1730 рр. Записки товариства ім. Шевченка, т. 1, с. 63. Порівн.: Чтения Нестора летописца, т. XV, отд. III, с. 241. Материалы для истории торговли пенькою Стародубья с заграницею в начале XVIII в.
- ³⁴ Микола Глущенко. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом (історико-географічний збірник, т. II, с. 101)
- ³⁵ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 32
- ³⁶ Чтения в Московском обществе истории и древностей российских, 1898, кн. 3, с. 184, 187
- ³⁷ Черниговского наместничества топографическое описание, с. 575
- ³⁸ Справа № 2218
- ³⁹ Справа 1870 р. № 2378
- ⁴⁰ Полное собрание законов, II, №№ 659, 818
- ⁴¹ Сенатский архив, т. VII, с. 483-485
- ⁴² Полное собрание законов, т. XIV, № 10486, т. VI, кн. 1, гл. XI, п. 5
- ⁴³ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 52-53
- ⁴⁴ Там само – т. 144, с. 58
- ⁴⁵ Окремий документ 1800 р.
- ⁴⁶ Савва В. Материалы из архива Нежинского братства и магистрата, с.
- ⁴⁷ Справа 1769 р. № 2355
- ⁴⁸ Справа 1771 р., без числа
- ⁴⁹ Справа № 1074
- ⁵⁰ Справа 1745 р., № 2230
- ⁵¹ Справа 1769 р., № 2344
- ⁵² Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. III, с. 97
- ⁵³ Черниговского наместничества топографическое описание, с. 464
- ⁵⁴ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 32
- ⁵⁵ Справа 1774 р., № 243
- ⁵⁶ Лазаревский А. Описание старой Малороссии, т. III, с. 89-90
- ⁵⁷ Сенатский архив, т. III, с. 439
- ⁵⁸ Труды XII археологического съезда, т. II, с. 269
- ⁵⁹ Чтения в обществе истории и древностей российских, 1908, т. 1, с. 46
- ⁶⁰ Справа грецького братства, 1746 р., № 2178

-
- ⁶¹ Материалы для малороссийской истории М. Судьенка, т. 1. отд. II, №№ XI, XXIII
- ⁶² Труды Черниговской архивной губернской комиссии, № 183, 186, 193-194
- ⁶³ Справа 1747 р. № 2178
- ⁶⁴ Прот. вхідна книга за 1795 р., № 107; прот. вхідна книга за 1796 р., № 58
- ⁶⁵ Окремий документ, 1799 р.
- ⁶⁶ Акты Нежинского греческого братства, с. 78-79; Універсал гетьмана Д. Апостола тут датований помилково 1749 р.
- ⁶⁷ Сборник Русского исторического общества, т. 144, с. 54
- ⁶⁸ Опис. Черниговской епархии, т. III, с. 75; Записки історико-філологічного відділу УАН, кн. XXIV, с. 142-144
- ⁶⁹ Труды XII археологического съезда, т. II, 65

[Ніжин, 1928-1930 рр.]

Ніжинська філія Державного архіву Чернігівської обл., Ф. Р-6214, Оп. 1, спр. арк. 1-32